

Микола Міщук, к. ю. н.

Університет економіки та права „КРОК”, Україна

Світлана Белікова, к. ю. н.

Національна академія прокуратури України

ПРОБЛЕМИ ЩОДО ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ, ЗАВДАНОЇ КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОПОРУШЕННЯМ

Mykola Mishchuk, PhD in Law

University of Economics and Law „KROK”, Ukraine

Svitlana Belikova, PhD in Law

National Prosecution Academy of Ukraine

PROBLEMS OF INDEMNIFICATION OF DAMAGE CAUSED BY CRIMINAL OFFENSES

The article analyzes the actual issues of presenting a civil suit in criminal proceedings and outside it to compensate for harm caused to the state by a criminal offense. The difference between the concepts of "harm" and "damages" in the criminal, civil and economic legislation of Ukraine was studied. Attention is focused on the need to determine an effective way to protect the interests of the state in court in the event of damage. The main issues arising from the presentation of the claim for compensation for damage have been identified, and problems have been identified in the judicial review of such claims. The article uses the judicial practice of considering this category of cases.

Keywords: protection of the state interests, criminal proceedings, civil action, prosecutor, representation.

Аналізуючи останні законодавчі зміни, можна констатувати, що здебільшого прийняття нових законів здійснюється без напрацювання відповідних концепцій, різного підходу до розуміння одних і тих термінів, ігнорування сталої юридичної практики та наукових досліджень.

За слушним твердженням В.Савицького, теорія повинна слугувати практиці, оскільки в цьому проявляється її призначення¹.

Останнім часом збільшилася кількість кримінальних правопорушень, якими завдано шкоду (збитки) державним інтересам або державі. Питання, присвячені відшкодуванню майнової шкоди, завданої державі в результаті вчинення винною особою кримінального правопорушення та обрання ефективного способу захисту порушених інтересів держави, у вітчизняній юридичній літературі висвітлено недостатньо.

На протязі багатьох років напрацьовувалася юридична практика щодо способів судового захисту права власності, інших речових прав, відшкодування збитків шляхом пред'явлення цивільного позову у кримінальному провадженні та поза його межами. Розробці цієї проблеми приділяло увагу багато вчених-цивілістів, таких як: О.Б.Гнатів, В.В.Груздів, І.О.Дзера, І.В.Жилінкова, В.В.Комаров, С.А.Краснова, З.В.Ромовська, А.М.Штанько та інші, щодо ефективного захисту у кримінальному провадженні: В.Т.Маляренко, М.М.Михеєнко, М.А.Погорецький, І.І.Присяжнюк, О.Шило, О.Яновська та інші, у площині прокурорського представництва: А.В.Губська, Т.О.Дунас, М.В.Косюта, О.Г.Кучер, Н.С.Наулік, О.Р.Михайленко, М.І.Мичко, М.В.Руденко, М.М.Стефанчук та інші вчені, погляди яких використовуються сьогодні в науці.

¹ Абламський, С. (2017). Актуальні питання регламентації права на захист через призму конституційних змін. *Вісник Національної академії прокуратури України*, 2, 89.

Між відшкодуванням шкоди (збитків), завданих кримінальним правопорушенням та обрання відповідного способу судового захисту існує тісний зв'язок. Від того, який обрано спосіб захисту є ефективним, залежить задоволення судом позовних вимог з відшкодування шкоди.

Однак, створені вказаними вченими різні способи судового захисту стосуються загальної системи способів захисту, які необхідно відокремити та віднайти шляхи щодо їх застосування у правозахисній практиці.

Мета статті полягає в огляді сформованих поглядів вчених щодо системи способів судового захисту інтересів держави, дослідження основних переваг та проблем, пов'язаних з ефективним способом судового захисту інтересів держави у кримінальному провадженні та поза його межами.

З метою розкриття поставлених питань, з'ясуємо основні ключові поняття дослідження: шкода, збитки, способи судового захисту порушеного права, позов та його види.

Вчені-процесуалісти, акцентуючи увагу на юридичній природі виникнення такого роду позовів як відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, надали визначення поняттю майнової шкоди (збитків). А саме, – це наслідки кримінального правопорушення або іншого суспільно-небезпечного діяння, які мають вартісну форму¹.

Втім, у багатьох наукових джерелах і на практиці поняття „шкода” і „збитки” тлумачаться по-різному та дотепер чітко не визначені в юридичній літературі.

У цивільному судочинстві також вказані поняття трактуються неоднозначно. Так, у п.3 ч. 2 ст. 11 і ст. 1166 Цивільного кодексу України законодавець ототожнює збитки та шкоду, позначаючи їх лише терміном „шкода”, у ст.ст.22, 23 ЦК України – зазначені терміни розмежовуються, у ст. 1192 ЦК України – використовується лише поняття „збитки”, у п.8 ч.2 ст. 16 ЦК України – акцентується увага на відшкодуванні збитків та інших способів відшкодування майнової шкоди.

У господарському судочинстві замість „шкода” використовується поняття „збитки”. А саме, згідно ст. 224 Господарського кодексу України під збитками розуміються витрати, зроблені управленою стороною, втрата або пошкодження її майна, а також не одержані нею доходи, які управлена сторона одержала б у разі належного виконання зобов'язання або додержання правил здійснення господарської діяльності іншою стороною.

Отже, поняття „шкода” у законодавстві більш ширше ніж поняття „збитки”, але стосовно порушених інтересів держави поза межами кримінального провадження доцільно застосовувати поняття „збитки” як спричинення негативних наслідків кримінального правопорушення².

З цього приводу науковці неодноразово наголошують, що шкода є однією з умов або підстав виникнення обов'язку з її відшкодування. І це цілком закономірно, оскільки категорія „шкода” тісно пов'язана з питанням цивільно-правової відповідальності³.

При наявності невідшкодованих збитків (шкоди) під час розслідування кримінального правопорушення їх можна стягнути у кримінальному провадженні в ході судового розгляду або поза його межами шляхом пред'явлення позову в порядку цивільного або господарського судочинства.

Поняття позову взагалі виникло від латинського слова *action* – позовна вимога⁴. На даний час переважно у багатьох країнах збереглося і існує поняття „позовна вимога”, яке покладено в основу позову. Позов у кримінальному судочинстві, за його структурою і формою (ст. 128 КПК України), практично нічим не відрізняється від позову, пред'явленого у порядку іншого судочинства. Єдиною відмінністю є наявність їх видів, таких як наприклад: позови про присудження (виконавчі – *actiones cum condemnatione*), про визнання (установчі – *actiones condemnatione*), перетворюючі (про конститутивне рішення)⁵.

Так, позови про присудження пред'являються у разі відновлення порушеного права та усунення наслідків правопорушення – це суми, що підлягають стягненню у вигляді відшкодування

¹ Гуревич, М.А. (1981). *Учение об иске*. Москва: Воениздат, 227.

² Натрус, О.П., Турлова, Ю.А., Казак, О.А. та ін. (2016). *Представництво прокурором в суді законних інтересів держави*: науково-практичний посібник. Київ: Національна академія прокуратури України, 221.

³ Мезенцева, І.Є., Присяжнюк, І.І., Назарук, О.І. (2011). *Прокурорський нагляд за додержанням законів щодо відшкодування шкоди, заподіяної злочинцем*: науково-практичний посібник. Київ: Національна академія прокуратури України, 7.

⁴ Блажівський, Е.М., Якимчук, М.Я., Козьяков, І.М., Туркот, М.С. та ін. (2014). *Підтримання прокурором державного обвинувачення*: підручник. Київ: Національна академія прокуратури України, 320.

⁵ Штефан, М.Й. (2005). *Цивільне процесуальне право України: академічний курс*. Київ: Алерта, 21-34.

збитків тощо. Позови про визнання пред'являються для усунення спору між сторонами шляхом внесення ясності щодо існуючих між ними правовідносин. Суд же своїм рішенням або підтверджує наявність такого права, або стверджує його відсутність. До такого виду позовів можна віднести позови про визнання права власності на рухоме і нерухоме майно. Перетворювальні позови – вони як правило спрямовані насамперед на зміну або припинення будь-яких правовідносин.

На сьогодні одним з найактуальніших позовів, між іншими (наприклад, про витребування майна із чужого незаконного володіння, визнання недійсними рішень угод (договорів), повернення майна), є позов про відшкодування збитків (шкоди), заподіяних внаслідок вчинення кримінального правопорушення.

Вчені та правознавці ведуть постійну дискусію щодо цивільного позову у кримінальному провадженні та поза його межами. Одні пропонують взагалі відмовитися від нього, інші вважають за необхідне розширити сферу його дій¹. Проте, всі аргументи зводяться до одного – необхідності захисту порушених інтересів держави.

Водночас, розгляд цивільного позову разом з кримінальним провадженням має низку переваг, оскільки забезпечує позивачу економію коштів на сплату судового збору та інші судові витрати, а також виключається необхідність розгляду однієї і тієї ж справи двічі. Такий розгляд позову надає позивачеві можливість довести як наявність збитків, заподіяних кримінальним правопорушенням, так і їх розмір. Однак, їх спільний судовий розгляд допускається лише у випадках, коли цей позов пов'язаний з фактом скоєння кримінального правопорушення або іншого суспільно-небезпечного діяння, тобто, коли майнова шкода, яка є предметом позову, безпосередньо заподіяна кримінальним правопорушенням. В інших випадках позови пред'являються за межами кримінального провадження.

У кримінальному судочинстві предмет цивільного позову набагато обмежений, оскільки в його основі лежить наявність майнової шкоди. Винна у вчиненні кримінального правопорушення особа з моменту пред'явлення їй цивільного позову визнається в установленому ст. 62 КПК України порядком цивільним відповідачем і несе цивільну відповідальність за шкоду (збитки), заподіяну їй ж злочинними діями. З цього випливає, що в кожному позові є сторони, без яких даний процесуальний документ не матиме юридичної сили: цивільний позивач і цивільний відповідач.

З цього приводу доречно висловився В. В. Комаров, зазначаючи, що, оскільки сторони – це особи, спір між якими повинен вирішити суд, то цивільний процес може виникнути лише при наявності двох сторін (позивача і відповідача)².

Слід підкреслити, що відповідач набуває свій правовий статус у кримінальному процесі тільки тоді, коли до нього пред'явлено позовні вимоги, викладені в письмовому вигляді і вони мають певну процесуальну форму. При наявності цих умов підозрюваного, обвинуваченого або фізичну чи юридичну особу можна визнати цивільним відповідачем і покласти на нього цивільну відповідальність за вчинене правопорушення.

Дотримання процесуальної форми позовної заяви у кримінальному провадженні є дуже важливим і від цієї законодавчої вимоги (ст.128 КПК України) відійти неможливо, оскільки суд може прийняти негативне рішення: відмовити в задоволенні позову або залишити його без розгляду не дивлячись на те, що вина обвинуваченого повністю доведена і знайшла своє підтвердження в ході судового розгляду. Крім того, даний позов повинен мати відповідну структуру, що складається з чотирьох основних його частин: вступної, описової, мотивувальної та резолютивної. Такі вимоги передбачені статтею 119 ЦПК України, до яких нас відсилає стаття 128 КПК України.

Одним із суб'єктів, якому надано право пред'явлення позову, є прокурор. Здійснюючи свої повноваження у кримінальному провадженні у формі процесуального керівництва та підтримання публічного обвинувачення (ст.36 КПК України) прокурор має право пред'явити цивільний позов в інтересах держави, як це передбачено п.6 ч.6 ст. 23 Закону України „Про прокуратуру”.

Попри те, що наявні невідшкодовані державі збитки й існують законні підстави для пред'явлення позову, необхідною передумовою є обрання правильного способу судового захисту.

У науковій літературі відсутня єдина думка щодо способів захисту та їх класифікації.

¹ Блажівський, Е.М., Якимчук, М.Я., Козьяков, І.М., Туркот, М.С. та ін. (2014). *Підтримання прокурором державного обвинувачення*: підручник. Київ: Національна академія прокуратури України, 225.

² Комаров, В.В. (2001). *Громадянський процес*. Харків: ООО «Одиссей», 82-83.

Наприклад, І. О. Дзера запропонувала класифікацію цивільно-правових способів захисту права власності поділивши їх на чотири групи: 1) основні речово-правові засоби захисту, до яких належать віндикаційний і негаторний позови; 2) допоміжні речово-правові засоби захисту: позови про визнання права власності та про виключення майна з опису; 3) зобов'язально-правові засоби: засоби захисту права власності в договірних відносинах (відшкодування збитків, заподіяних невиконанням чи неналежним виконанням договору; повернення речей, наданих у користування за договором); засоби захисту права власності в деліктних зобов'язаннях; позови про повернення безпідставно отриманого чи збереженого майна; 4) спеціальні засоби захисту: позови про визнання угоди недійсною; позови про захист прав співвласника у випадку виділу, поділу та продажу спільного майна; засоби захисту права власності померлих та осіб, визнаних безвісно відсутніми або оголошених померлими, й інші способи захисту¹.

Вчений І. В. Жилінкова дотримується поділу цивільно-правових способів захисту на дві основні форми: превентивні способи, які застосовуються для попередження порушення права власності та відновлювальні способи, які спрямовані на відновлення правового та майнового становища потерпілої особи (віндикаційний і негаторний позови, визнання права власності тощо)².

В. В. Груздів визнає, що речово-правовими домаганнями є лише віндикаційна і негаторна охоронні правомочності, спрямовані на відновлення порушеного права шляхом примусу конкретного порушника до виконання в натурі негативного обов'язку – заборони³.

Проте, у цивілістично-правовій доктрині питання щодо системи способів судового захисту є дискусійним.

Статтею 16 ЦК України визначено низку основних способів захисту цивільних прав та інтересів. Ними можуть бути: 1) визнання права; 2) визнання правочину недійсним; 3) припинення дії, яка порушує право; 4) відновлення становища, яке існувало до порушення; 5) примусове виконання обов'язку в натурі; 6) зміна правовідношення; 7) припинення правовідношення; 8) відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди; 9) відшкодування моральної шкоди; 10) визнання незаконним рішення, дії чи бездіяльності органу державної влади або місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб тощо.

Застосування конкретного способу захисту цивільного права залежить як від змісту суб'єктивного права, за захистом якого звернулася особа, так і від характеру його порушення.

Незважаючи на з'ясування вищенаведених питань, доволі проблемним виявилось питання щодо дотримання позивачем строку звернення до суду з відповідним позовом.

Аналіз судової практики у справах про відшкодування шкоди, заподіяної працівниками при виконанні трудових обов'язків дозволив дійти висновку, що позивачі нерідко не дотримуються строку, передбаченого ч. 3 ст. 233 Кодексу законів про працю України. Відмовляючи в задоволенні зазначених позовних вимог, суди у переважній більшості вказують на пропуск встановленого законом річного терміну з дня виявлення заподіяної шкоди для звернення до суду з позовом про її відшкодування. Тому, у зв'язку з пропуском цього строку винна особа фактично звільняється від обов'язку відшкодувати завдану з її вини шкоду.

Як зазначає Пленум Верховного суду України від 29.12.1992 № 14 „Про судову практику у справах про відшкодування шкоди, заподіяної підприємствам, установам, організаціям їх працівниками”, днем виявлення шкоди слід вважати день, коли власнику або уповноваженому ним органу стало відомо про наявність шкоди, заподіяної працівником (п. 20)⁴.

Отже, помилковим є погляд, що днем виявлення шкоди слід вважати день внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань, прийняття рішень у кримінальному провадженні стосовно особи, яка є відповідачем у цивільній справі про відшкодування шкоди,

¹ Дзера, І.О. (2012). *Поняття та загальна характеристика способів захисту права власності*: моногр. Київ: НДІ приватного права і підприємництва НАПрН України, 149.

² Жилінкова, І. (2005). Превентивний спосіб захисту права власності. *Вісник Академії правових наук України*, 3, 130.

³ Штанько, А. (2017). Система способів судового захисту права власності та інших речових прав. *Вісник Національної академії прокуратури України*, 2, 44.

⁴ *Постанова Пленуму Верховного суду України про судову практику у справах про відшкодування шкоди, заподіяної підприємствам, установам, організаціям їх працівниками 1992* (Верховний Суд України). *Офіційний сайт Верховного Суду України* <<http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/ru/v0014700-92>> (1992, грудень, 29).

заподіяної внаслідок порушення покладених на неї трудових обов'язків, якщо наявний акт ревізії або перевірки фінансово-господарської діяльності підприємства, установи, організації. Така правова позиція викладена у постанові Верховного Суду України від 23.11.2016 у справі № 6-763цс16¹ та в інших аналогічних справах.

Наприклад, 02.10.2017 р. суд апеляційної інстанції, розглядаючи справу №380/1242/16ц, відмовив у задоволенні позову про відшкодування шкоди, завданої злочином (неправомірні дії керівника установи щодо перерахування грошових коштів), оскільки позивачем порушено річний строк звернення до суду, а клопотання щодо його поновлення із зазначенням поважних причин пропуску не заявлено².

У випадку стягнення майнової шкоди, завданої кримінальним правопорушенням з юридичної особи, право регресної вимоги до працівника виникає з часу виплати підприємством, організацією, установою сум третій особі і з цього ж часу обчислюється строк пред'явлення регресного позову.

Таким чином, відшкодування майнової шкоди, завданої державі в результаті вчинення винною особою кримінального правопорушення шляхом пред'явлення цивільного позову у кримінальному провадженні та поза його межами, а також обрання ефективного способу захисту порушених інтересів держави є актуальними питаннями сьогодення. Поряд з існуючими перевагами щодо такого позову є проблеми, без вирішення яких неможливо буде поновити порушені інтереси держави. Однією з таких проблем, якій варто приділити увагу, є порушення строку для звернення до суду з відповідним позовом. Недотримання передбачених чинним законодавством строків звернення до суду може призвести до фактичного звільнення винної особи від обов'язку відшкодувати завдану з її вини шкоду.

References:

1. Ablams'kyu, S. (2017). Aktual'ni pytannya rehlementatsiyi prava na zakhyst cherez pryzmu konstytutsiynykh zmin [Actual issues of regulation of the right to protection through the prism of constitutional changes]. Kyiv: *Bulletin of the National Prosecution Academy of Ukraine* [Bulletin of the National Prosecution Academy of Ukraine], 89 [in Ukraine].
2. Gurevich, M.A. (1981). *Uchenie ob iske* [Doctrine on the lawsuit]. Moscow: Voenizdat, 227 [in Russian].
3. Natrus, O.P., Turlova, Yu.A., O.A. ta in (2016). *Predstavnytstvo prokurorom v sudi zakonnykh interesiv derzhavy* [Representation by the public prosecutor in court of legitimate interests of state]. Kyiv: National Prosecution Academy of Ukraine [in Ukraine].
4. Mezentseva, I.Ye., Prysyzhnyuk, I.I., Nazaruk, O.I. (2011). *Prokurors'kyi nahlyad za doderzhannyam zakoniv shchodo vidshkoduvannya shkody, zapodiyanoi zlochinom* [Prosecution's supervision of observance of laws on compensation of damage caused by a crime]. Kyiv: National Prosecution Academy of Ukraine [in Ukraine].
5. Blazhivs'kyi, E.M., Yakymchuk, M.Ya., Koz'yakov, I.M., Turkot, M.S. ta in. (2014). *Pidtrymannya prokurorom derzhavnoho obvyuvachennya* [Maintenance of a public prosecution by a prosecutor]. Kyiv: National Prosecution Academy of Ukraine [in Ukraine].
6. Shtefan, M.Y. (2005). *Tsyvil'ne protsesual'ne pravo Ukrayiny: akademichnyy kurs* [The Civil Procedural Law of Ukraine: Academic Course]. Kyiv: Alerta [in Ukraine].
7. Blazhivs'kyi, E.M., Yakymchuk, M.Ya., Koz'yakov, I.M., Turkot, M.S. ta in. (2014). *Pidtrymannya prokurorom derzhavnoho obvyuvachennya* [Maintenance of a public prosecution by a prosecutor]. Kyiv: National Prosecution Academy of Ukraine [in Ukraine].
8. Komarov, V.V. (2001). *Grazhdanskij process* [Civil Procedure]. Kharkiv: Odissei [in Ukraine].
9. Dzera, I.O. (2012). *Ponyattya ta zahal'na kharakterystyka sposobiv zakhystu prava* [The concept and general characteristics of ways to protect property rights]. Kyiv: Research Institute of Private Law and Entrepreneurship of the NAS of Ukraine, 149 [in Ukraine].
10. Zhylinkova, I. (2005). Preventyvnyy sposib zakhystu prava vlasnosti [Preventive protection of property rights]. Kyiv: *Bulletin of the Academy of Legal Sciences of Ukraine* [Kyiv: Bulletin of the Academy of Legal Sciences of Ukraine], 130. [in Ukraine].
11. Shtan'ko, A. Systema sposobiv sudovoho zakhystu prava vlasnosti ta inshykh rechovykh prav [System of methods of judicial protection of property and other property rights]. Kyiv: *Bulletin of the National Prosecution Academy of Ukraine* [Kyiv: Bulletin of the National Prosecution Academy of Ukraine], 44. [in Ukraine].

¹ *Постанова Верховного Суду України від 23.11.2016 у справі № 6-763цс16* (Верховний Суд України).

<<http://www.document.ua/pro-vidshkoduvannja-shkodi-zapodijanoi-zlochinom-doc294948.html>> (2018, січень, 15).

² *Рішення Апеляційного суду Київської області від 02.10.2017 у справі №380/1242/16ц.*

<<http://reyestr.court.gov.ua/Review/69445495>> (2018, січень, 15).

12. Postanova Plenumu Verkhovnoho sudu Ukrayiny pro sudovu praktyku u spravakh pro vidshkoduвання shkody, zapodiyanoi pidpryyemstvam, ustanovam, orhanizatsiyam yikh pratsivnykamy vid 12 hrudnya 1992 [Resolution of the Plenum of the Supreme Court of Ukraine On judicial practice in cases of compensation for damage caused to enterprises, institutions, organizations by their employees December 12, 1992] <<http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/ru/v0014700-92>>. [in Ukraine].
13. Postanova Verkhovnoho Sudu Ukrayiny vid 23 veresnya 2016 roky [Decree of the Supreme Court of Ukraine dated September 23, 2016]. 6-763ts16 roku. <<http://www.document.ua/pro-vidshkoduвання-shkodi-zapodiyanoi-zlochinom-doc294948.html>>. [in Ukraine].
14. Rishennya Apelyatsynoho sudu Kyyivs'koyi oblasti vid 2 zhovtnya 2017 roky [The decision of the Appeal Court of the Kyiv region dated October 2, 2017]. 380/1242/16ts roku <<http://reyestr.court.gov.ua/Review/69445495>>. [in Ukraine].